

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 3 (94)

Нұр-Сұлтан
2021

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия).
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия).
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан).
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан).
Касеналин А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан).
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан).
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан).
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан).
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан).
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ).

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Қазақстан Тәуелсіздігіне – 30 жыл

Алимбаев А.Е. «Мәңгілік ел» идеясы және Түркілік интеграция 4

Археология

Құрманғазов И.С., Абдималков К.Г., Әлібай Б.Е. «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының Ботай қонысында 2021 жылы жүргізген ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері 12
Білалова Г.Д. Б.з.д. VII-VI ғғ. Сарыарқадағы ерте сақ аң стилінің маңызды белгілері мен ерекшеліктері 24
Нугманова Н.Т. История археологического изучения средневекового городища Сарайчик 34

Этнография

Жайлыбаев Д.Ж. XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басындағы Орта Азия халықтарындағы неке және отбасындағы сый алмасу мәселелері 41
Үмітқалиев Ұ.Ұ., Искаков Қ.А. Қазақ халқындағы мәйітті уақытша сақтау және жөнелту ғұрпы: этнографиялық материалдар негізінде 50

Тарих. Тұлға. Тағылым

Артықбаев Ж.О. «Әкеміз Үкі, аман бол!» (Г.Н. Потанин жазбаларындағы Абақ-Керей Қазыбек мырза туралы хикая) 57
Рахимбаева Г.К. Тарихи жырлардың жиналып, зерттелу тарихы (Шығыс Қазақстан өңіріндегі тарихи жырлар негізінде) 63
Хасенов С.С. Әулие Ырғызбай Досқанаұлы және оның емшілік қызметі 71
Кеңшілікұлы А. Мұқағали ғасыры 81
Әлжан Л.Т. «Айқапты» танытқан тұлға 95
Серімов Е.Е. Әбу-л-Қасым Махмұд ибн Омар Жаралла аз-Замахшаридің өмірі және шығармашылығы 101

Филология

Оразбек М.С. Абай шығармаларындағы әлемдік және ұлттық архетиптер 112
Бияров Б.Н. Гидрографиялық терминдерден жасалған түбір топонимдер 131

Музей ісі

Ибраева Г.О. Музейдегі танымы мол кездесу 139
Қабдоллаев М.С. Шығыстың шырайын кіргізер музей-қорық 145

CONTENTS

Kazakhstan's independence – 30 years

Alimbayev A.E. The idea of «Mangilik el» and Turkish integration 4

Archaeology

Kurmaniyazov I.S., Abdimalkov K.G., Alibai B.E. Research work carried out by the «Botai» State Historical and Cultural Museum-Reserve in the settlement of Botai in 2021 12
Bilyalova G.D. Some features and differences of the early saks animal style of Saryarka in vii-vi centuries 24
Nugmanova N.T. History of archeology of the medieval town Sarayshik 34

Ethnography

Zhailybaev D.Zh. Problems of the gift of marriage and family relations in the people of Central Asia in the middle of the XIX – at the beginning of the 20th century 41
Umitkaliyev U., Iskakov K. Preliminary preservation of the bodies of the deceased until burial among the Kazakh people: based on the archaeological and ethnographic materials 50

History. Personality. Reading

Artykbayev Zh.O. «Our father Owl, goodbye!» (The narrative of Kazybek myrza from Abak-Kerey in the diaries of G.N.Potantin) 57
Rakhimbayeva G.K. The history of studying and collecting historical songs (Based on historical songs of the East Kazakhstan region) 63
Khasenov S.S. Aulie Irgizbay Doskhanuly and his healing activities 71
Kenshilikuly A. The age of Mukagali 81
Alzhan L.T. The life and work of Mukhamedzhan Seralin 95
Serimov E.E. The life and work of Abu-l-Kasim Mahmud ibn Omar Jaralli az-Zamakhshari 101

Philology

Orazbek M.S. World and national archetypes in the works of Abai 112
Biyarov B.N. Root toponyms created from hydrographic terms 131

Museum business

Ibraeva G.O. A cognitive meeting at the museum. 139
Kabdullaev M.S. Museum-reserve in the east of the country 145

Рахимбаева Г.К.
«Тұран-Астана» университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: grk_15@mail.ru

ТАРИХИ ЖЫРЛАРДЫҢ ЖИНАЛЫП, ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ (Шығыс Қазақстан өңіріндегі тарихи жырлар негізінде)

Қазақ қоғамы дамуындағы белгілі бір кезеңнің әлеуметтік-тұрмыстық, рухани, саяси оқиғаларының тамаша бір көркем көрінісі – тарихи жырлар. Халқымыздың басынан өткен небір қилы замандар, түрлі оқиғалар тек ғашықтық жырлар мен батырлар жырын туғызып қана қоймай, көптеген тарихи жырларды да дүниеге әкелді. Мұндай туындылар әсіресе, тарихи үлкен өлшеммен қарағанда бергі кезеңдердегі, яки, XVIII–XIX ғасырларда өмір кешкен қаһармандардың ел мүддесіне өмірін сарп еткен ерлігіне арналған. Тарихи жырларда сөз болатын өзекті мәселе – өмірде нақтылы болған әлеуметтік, саяси оқиғалар. Сол тұрғыда мақалада Шығыс Қазақстан өңіріндегі кеңінен тараған тарихи жырлар сөз болады. Атап айтқанда, «Базар батыр» «Мырзаш батыр», «Барақ батыр, Абылай» және «Тобағұл батыр» жырларының жиналуы, жарық көруі, зерттелу барысы туралы баяндалады, ғылыми талдау жасалады.

Түйін сөздер: тарихи жырлар, батырлар жыры, «Базар батыр», «Мырзаш батыр», «Барақ батыр, Абылай» және «Тобағұл батыр» дастандары.

Тарихи жырлар – қазақ халқының тарихымен тығыз байланысты, халық санасына ерекше ықпал еткен салалардың бірі. Тәуелсіздік жылдарында қазақ халқының әдебиетіндегі тарихи жырларды тереңдеп зерттеп, тануға назар аударылып, мол мүмкіндіктер ашылып отыр. Тарихи жырлар қазақ елінің барлық аумағында кездеседі. Соның ішінде, Шығыс Қазақстан өңіріндегі тарихи жырлар да бай мұралардың қатарына жатады. Әйтсе де, олар фольклортану ғылымында түбегейлі жинақталып, жүйелі зерттеле қойған жоқ.

Шығыс Қазақстан өңірінің фольклорын зерттеу мәселесі бүгінгі таңда белгілі бір дәрежеде қолға алынған іс. Мысалы, осы өңірде

көп тараған тарихи жырдың бірі – «Қабанбай батыр» жөнінде ғалым Б.Ш. Абылқасымов зерттеу жұмыстарын жүргізіп, көптеген ғылыми мақалалар жариялады. Академик С.А. Қасқабасовтың жетекшілігімен «Қабанбай туралы жыр-аңыздар» және «Шығыс Қазақстанның аңыз-әпсаналары» атты кандидаттық диссертациялар жазылып, қорғалды. Шығыс Қазақстан өңіріндегі тарихи жырлар туралы жекелеген пікірлер бар, бірақ арнайы зерттелінбеген. Мәселен, С.Сәкенов «Қазақ тарихи жырларының сюжеттері: тарихилығы мен типологиясы» атты кандидаттық диссертациясында басқа тарихи жырлармен бірге «Базар батыр» жыры сюжетіндегі дәстүрлі сарындарға тоқталса,

«Мырзаш батыр» жырын З.Сейітжанұлы Шыңжаң өлкесіне көп тараған жырлардың бірі ретінде қарастырды. Ал «Барақ батыр, Абылай» және «Тобағұл батыр» жырлары ғылыми тұрғыда арнайы зерттелінбеген.

Шығыс Қазақстан өңіріндегі тарихи жырлар – қазақ фольклорының арналы салаларының бірі ретінде өз бағасын алуға лайық халықтың поэзиялық бағалы мұрасы. Бұл тарихи жырларда халқымызға найзаның ұшы, білектің күшімен келген тәуелсіздік тарихы жазулы, сол тәуелсіздікті көзімен көре алмай кеткен ерлеріміздің ерлік істері зор құрметпен жырланады.

Қазақ халқы өз өмірінде талай тар кезеңдерді бастан кешіргені мәлім. Мәселен, орыс әскерлерінің ілгері жылжып, бекіністі шеп бойларына қоныстар салу ісінде өзіндік қарсылықтар болды, жоңғарлардың қазақ жерін басып алу мақсатымен Қазақстанға енуі – үлкен қантөгіс қақтығыстарға, көптеген елді-мекен, қоныстарды ойрандап, қазақтардың көп бөлігінің ата жерінен босуына әкеп тірегендігі тарихтан белгілі.

Жоңғарлардың қазақ даласына дендей еніп, ойран салған кезекті ұрысында қалың жаудан елін қорғап, жанкешті ерлік көрсеткен халықтың батыр ұлдарының бірі – Базар туралы жырланған «Базар батыр» атты туындысы Алтай өңіріне кең тараған тарихи жырдың бірі. Өкінішке орай, жыр күні бүгінге дейін оқырман қауымға мәлім болмаған.

Базар батыр жырын жинастыру ісі ХХ ғасырдың 1935-1940 жылдары қолға алынған. Жинаушысы – күршімдік ақын, жазушы Бәделқожа Тұрсынбаев. Ақын жырды Шығыс Қазақстан облысы Күршім ауданына қарасты Батбақ бұлақ селосының тұрғыны Жангөдей қарттың айтуы бойынша жазып алып, 1941-1942 жылдары ҚР ҒА ОҒК-ның қолжазба қорына тапсырған. Жангөдей ақсақалдың дастанды кімнен үйреніп жырлағаны белгісіз. Шығарманың басында қашан, қайда алынғаны туралы қысқа мәлімет берілген. Дастан 7-8 буынды жыр үлгісімен араб әрпінде қағазға түсірілген.

Ақынның жырдың ел арасына кеңінен тараған нұсқасын жинап, қағаз бетіне түсіруі – ауыз әдебиетінің қорына қосқан үлкен үлесі болып табылады. Жоғарыда аталған қорда жырдың кирилл әрпінде қағазға түсіріліп, қолжазба күйінде сақталған вариациясы бар.

Аталмыш жыр үш бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімінде Базардың Алтай еліндегі қазақтарды

қалмақ басқыншыларынан қорғауы айтылады. Екінші бөлімінде Алтай қазақтарының қазақ ханы Даниярға қарсы күресі, ал үшінші бөлімінде орыс патшасының отарлау саясатына қарсы жорығы баяндалады, ол бөлім жырдың кириллица әрпінде берілген нұсқасынан алынған. Жырдың соңында патша жеңдеттерінің Базарды азаптап өлтіргендігі суреттеледі.

«Базар батыр» жырының толық нұсқасы баспа бетін көрмеген. 1942 жылы Алматы қаласынан Бәдел Тұрсынбаевтың құрастыруымен шағын кітапша ретінде жырдың бірінші бөлімінің аяқталмаған нұсқасы жарыққа шыққан.

Базар туралы тарихи өлең де бар, оны Семей экспедициясы кезінде Е. Байырбеков жинастырған, өлең латын әрпінде қағаз бетіне түсірілген.

«Базар батыр» жыры арнайы зерттеу нысанына алынбаған. Десек те, зерттеушілердің әр кезде жыр жөнінде білдірген пікірлері бұл туындының ғалымдар назарында болғандығын көрсетеді. Жыр туралы алғаш сөз қозғаушылардың бірі – ғалым Есмағамбет Ысмайлов. ҚР ҒА ОҒК қолжазба қорында ғалымның «Базар батыр» жыры туралы» деген атпен аталмыш жыр туралы жазылған қысқаша сипаттамасы қолжазба түрінде латын әрпінде берілген:

«Бұл күнге дейін қалың оқушылар жұртшылығына мәлім болмаған Базар батыр туралы жыр Шығыс Қазақстанның Алтай өңіріндегі ел ішінде өте көп жайылған сұлу жырлардың бірі. Базар талай ірі соғыстарда жауларын тас-талқан етіп жеңеді, бұл да біздің тарихтағы Сырым, Кенесары-Наурызбай, Исатай, Махамбет, Жанғожа, Бекет сияқты айбынды халық геройы, қазақ елінің Шығыс жақ түкпіріне төніп келген жауларға талай ойран салған батыр адам. Базар батыр туралы дастанның көркемдік (геройлық, лирикалық мотивті қатар суреттеген) қасиеті жырдың өзінен көрініп тұр», – деп, өзіндік пікірін білдірген (Ысмайлов, 1942: 358).

Егер лирика дегеніміз адамның көңіл-күйін, сезім дүниесін тікелей бейнелеп көрсету, онда лирикалық кейіпкердің өз жайы, өзінің айналасындағы өмірге, әртүрлі құбылыс-жағдайларға көзқарасы сипатталады десек, жырдағы Базардың түрмеде жатып айтқан зарынан оның ішкі жан-сезімі, көңіл-күйі, дос-жаран, туған-туыстарына, қоршаған ортасына деген көзқарасы айқын аңғарылады.

«Лирика жеке адамның жан дүниесін, толғанысын, тағдырын бейнелеп, сол арқылы

бүкіл ортаны, қоғамды, заманды сипаттап береді. Лирикалық қаһарманның ой-сезімі, тағдыры өз заманының арман-мүддесі, тілек-талаптарымен неғұрлым терең байланысты суреттелсе, соғұрлым ол типтік қасиеттері мол, сомдап жасалған ірі тұлғаға айналып, дәуірдің көрнекті өкілі болып шығады» (Әдебиеттану..., 1996: 133).

Олай болса, батырдың түрмедегі халі оның жан-дүниесін, толғанысын білдірумен қатар, Базардың тағдырын да анық бейнелеп береді. Батырдың зарынан оның тауқыметке толы ауыр тағдыры, үнемі арпалыспен өткен өмірі көрінумен қатар, халықтың тәуелсіздігін, оның азат ел болуын көксеген және өзінің де бостандықта болғысы келген арманын, сонымен қатар, халыққа хан-сұлтандардың жүргізіп отырған үстемдігін, зорлық әрекеттерін, яғни өз заманының болмыс-бітімін айқын танытады, сол арқылы Базардың халықтың мүддесін көздеген жанашыр адам болғандығы көрсетіледі. Базар – өз дәуірінің шындығын бойына жинақтаған тұлға, яғни батыр зары – аталмыш жырдағы лиризм элементі. Ғалымның «лирикалық мотивті қатар суреттеген» деуінің мәнісі осында болса керек. Ал бүкіл бір дәуірдің ащы шындығын Базардың шағын ғана зарына сыйдыру, бір элемент арқылы-ақ бүкіл бір қоғамның, өткен заманның келбетін көрсету – жырды тудырған адамның ақындық шеберлігін айқын танытса керек.

Сонымен қатар аталмыш жыр туралы өз кезінде М. Ғабдуллин, М. Ғұмарова, т.б. біраз пікір білдірген. Алайда олар туындыға коммунистік партияның талабымен баға берген, өз ойларын идеологияға, қыспаққа байланысты айтқан. Мәселен, «Базар батыр», «Сәтбек» сияқты жырларда өз қамы, өз басы үшін күрескен «батырлар» әңгіме болады. Осындай жырлар бүкілхалықтық жырлар болып таралмайды да. Жырды шығарушы да сол адамдардың өздері не туысқандары болып келеді», – дейді М. Ғұмарова (Қазақ әдебиеті тарихы, 1960: 436-437).

Алайда «Базар батыр» М. Ғұмарова атап көрсеткендей, қара басының қамы үшін күрескен «батыр» туралы жыр емес. Өйткені аталмыш туындыда Базардың патша өкіметіне, орыс солдаттарына қарсы күресі баяндалады және батырдың Алтай еліндегі қазақтарды қалмақ басқыншыларынан қорғауы зор шеберлікпен жырланады, яғни Базар қара басының емес, «қарақазан, сарыбала» қамы үшін жерін шапқыншылардан азат еткен халқының

ержүрек, айбынды батыр ұлдарының бірі. Өрі жырдың өзі бірден Базардың тарихи оқиғаға (жаудан елін қорғауы) қатысуымен басталады, бұның өзі Базардың халық тарихында өзіндік орны бар тарихи тұлға екендігін көрсетеді.

Жыр сюжетінде ағасының кегін алуға келген қалмақ батыры – Қарынның елге ойран салып, Данияр ханнан сөйілге кеткен Базарды тауып беруін талап ететін тұсы бар. Хан батырды сыртынан сатып, ұстап беруге уәде қылып, опасыздық жасағанда, қара халық көзден тасалансын деген мақсатпен Базар батырға астыртын хабар жібереді. Алайда батыр «қашатын ер мен емес» деп, батырлығына салып, жекпе-жекке келген Қарынға қарсы шығады. Ал егер Базар халқы емес, қара басының қамын күйттеген жан болса, хабар жеткен сәтте-ақ қарасын батырар еді. Яғни, Базардың батырлығына күмән келтіре алмаймыз.

Және де ол өз қоғамынан кінәсіз таяқ жеп, жәбірленген жан. Қоғамы келіспеген соң, күш-қайраты, ақыл-парасаты мол батыр бейбіт тіршілік кеше алмай, Данияр сияқты сатқын хандардың қуғын-сүргінінде өмірі өтеді. Тыныштық таба алмайтын себебі – үркіншілікке түскен қилы заман қасіреті болса, Данияр сынды ішкі жаулардың әрекеті тағы бар. Соның кесірінен Базар тағдыры талқыға түседі. Яғни, халық басынан кешкен тарихи оқиғаның бел ортасында жүрген батыр туралы жырланған туындының халықтық мұра болып қалыптаспауы мүмкін емес.

Дегенмен енді бір сөзінде М. Ғұмарова: «Арқалық батыр», «Базар батыр» эпостары да XVIII ғасырда өмір сүрген, шет жаулардан елін қорғауда еңбек еткен тарихта белгілі батырлардың жорықтарын сипаттауға арналған», – деген пікір айтады. Яғни, Базардың еліне еңбегі сіңген батыр болғандығын жоққа шығара алмайды.

Базардың туған елі мен жерін, оның арнамысын қорғауы, соның жолындағы батырлық іс-әрекеттері, хан қысымшылығына қарсы күресі – қарақан басының қамын ойлаған адамнан гөрі, елім деп еңіреген ердің саналы қимылын көрсетеді.

Сонымен қатар «Базар батыр» жыры туралы: «Бір топ жырлар XVIII ғасырдың басында өмір кешкен Олжабай, Өтеген батырлар жайында болса, «Арқалық батыр» да, «Базар батыр» да қазақ халқы үшін айтулы бір кезең болған XVIII-XIX ғасырлардағы тарихи-әлеуметтік өзгерістерді шынайы суреттейді», – деп

Т. Сыдықов бір-екі ауыз пікір білдіреді (Қазақ фольклорының тарихылығы, 1993: 144).

«Базар батыр» жыры жөнінде кейінгі кезеңде С. Сәкеновтің «Қазақ тарихи жырларының сюжеттері: тарихылығы мен типологиясы» атты кандидаттық диссертациясында қомақты пікір білдірілді. Еңбекте қазақ тарихи жырлары нұсқаларында, соның ішінде «Базар батыр» жырында да қазақ фольклорындағы дәстүрлі сарындардың орын алуына тоқталады.

Қазақ фольклорының бір саласы болғандықтан, халық әдебиетінің өзге жанрында кездесетін көптеген ерекшеліктер тарихи жырларға да тән екендігін, қазақ тарихи эпосының жыршылары мен айтушылары шығармаға арқау болған елеулі тарихи оқиғаларды ежелден қалыптасқан баяндау тәсіліне сүйене отырып жырлайтынын, тарихи жырлар сюжетінде дәстүрлі сарындардың кездесуі заңды құбылыс екендігін, яғни тарихи жырдың да фольклорлық дәстүрде туғандығын нақты дәлелдеп көрсетеді.

Албүгінгі таңда қолда бар шежіре деректеріне сүйенсек: «Базардан қалған ұрпақтың бірі Шыңжаңда ұлт-азаттық қозғалысы кезінде «Ай Ғайша» әні арқылы аңызға айналған Бүркітбай батыр дейді. Жұмысшы ақын Жәлел Құсайынұлы жазған «Бүркітбай батыр» жыры 1946 жылы «Таң шолпан» журналында жарияланғаны мәлім», – деп, З. Қайсенов өзіндік пікір білдіреді (Қайсенов, 2001: 272).

Демек, Базар батырдың баласы да халқының тәуелсіздігі үшін күрескен ізгі ниетті батыр. Яғни, Базардың да, Бүркітбайдың да туған халқының тарихында ерекше роль атқарған соқталы тұлғалар болғандығына көз жеткіземіз.

Алайда аталмыш жыр ғалымдар назарында болып, түрлі пікірлер білдіріліп жатса да, оған баспадан орын тимеді, оқырман қауымның игілігіне айнала алмады, сол себепті туған халқына күні бүгінге дейін беймәлім болып келді.

Сол сияқты «Барақ батыр, Абылай» жыры да күні бүгінге дейін арнайы сөз етіліп, жеке ғылыми жұмыстың зерттеу нысанына алынбаған. Қолда бар көпшілік мақалаларда Барақтың тікелей өзіне, батырлығына қатысты ғана мәселелер көтеріліп, тарихтағы Барақтардың саны мөлшерленеді. Және де батырдың қай жерде дүниеге келіп, денесінің қайда қойылғандығы жөнінде әртүрлі пікірлер айтылады. Мәселен, С. Ақатаевтың «Барақтың көбі қайсы, көкжалы қайсы?», Н. Көшекбаевтың «Үш Барақ», Қ. Алтынбаевтың «Қазақтың

көкжал Барағы», С. Жанбосыновтың «Көкжарлы көкжал Барақ», Т. Қайырбаевтың «Көк перілі көкжал Барақ», С. Қалиғожиннің «Көкжарлы көкжал Барақ», Р. Отарбаевтың «Барақтар», батырдың туғанына 300 жыл толуына орай жазылған Ә. Жақсылықұлының «Ел қорғаған есіл ер», Қ. Әміренің «Болғаны елге қорған алашқа анық» атты мақалаларында Барақ батыр жөнінде түрлі пікірлер айтыла отырып, тарихтағы Барақтардың саны он үш немесе жетеу деп, түрліше болжамдар жасалады.

Ал З. Қайсенов «Найман шежіресі» атты кітабында «Көкжарлы көкжал Барақ» деп, батырға арнайы тоқтала отырып, тарихтағы Барақтардың саны төртеу деген пікір айтады.

Өзіміз көріп отырғандай, жоғарыдағы мақалалардың барлығы батырдың тек жеке басына қатысты жазылған.

Ал тікелей жырға қатысты «Батыр бабамыз жайындағы ел аузында жүрген аңыз-әңгімелерді жинақтап, солардың негізінде «Көкжал Барақ» атты дастан жырлап, кейін бүкіл Қазақстанға әйгілі болған күршімдік ақын Б. Тұрсынбаев еді. 1945 жылы мамыр айында жеңіс құрметіне батырдың ұрпақтарына Бәкеннің сол дастанды оқып бергені шындық. Шын мәнінде өкінішке орай, еңжар, кертартпа заманда Мәскеуге қарап, ауызды бір елі аша алмаған жылдарда «достыққа» зиян келтіреді деген сылтаумен «Көкжал Барақ» дастанына баспадан орын тимеді, басылуына тиым салынып, жарық дүниеге шықпады. Қолжазба Республика Академиясы ауыз әдебиет немесе қолжазба қорында жатыр деген ұзынқұлақ сөз бар», – деп, Т. Қайырбеков туындының заты емес, аты туралы ғана хабарлама жасайды (Қайырбеков, 1991: 2).

Осы арада ескерте кететін бір жәйт – аталмыш жыр халық арасында «Көкжал Барақ» деген атпен белгілі болған екен. Мысалы: «Күршім ауданы, Сәтжол ауылында туып, өскен жазушы Бәделқожа Тұрсынбаев «Көкжал Барақ» атты дастан жырлаған. 1945 жылы Жеңіс құрметіне төрт колхоз бірігіп, қазіргі Теректібұлақ ауылының түстігіндегі Қызылшоқы тауының етегінде үлкен той жасаған. Сол тойда Бәделқожа дастанды жырлап берген. Мұны мен де көрдім. Өкінішке орай, сол кездегі солақай тәртіп дастанның жарық көруіне тыйым салған. Ұзынқұлақ сөзге қарағанда, қолжазба академияның архивінде көрінеді», – деген пікір айтады С. Қалиғожин (Қалиғожин, 1992: 24).

Және «Бәделқожа Тұрсынбаев жырлаған «Көкжал Барақ» атты дастанда алашқа қорған

болған батыр бабамыздың бейнесі көркем етіп сомдалған. Дастанда Барақтың Күршім жеріндегі қалмақ батырымен өткізген жекпе-жегі жырланады», – дейді Қ. Әміре (Әміре, 2002: 14).

Осы пікірлерде батыр туралы жыр «Көкжал Барақ» деп көрсетіледі. Алайда, ҚР ҒА орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қорына тапсырылған жыр жоғарыдағыдай емес, «Барақ батыр, Абылай» деген атпен жырланады. Әрине, жыр алғашында «Көкжал Барақ» деп аталып, кейіннен өзгертілуі де мүмкін. Аталуында болмаса, жырдың тексінде ешқандай айырмашылық жоқ. Олай дейтін себебіміз, аталмыш мақалалардағы:

*Екі батыр тұрған жер
Тізеден келген қан болды.
Өзеннің іші шаң болды,
Батырын қалмақ ала алмай,
Бараққа біраз ар болды.
Бір мезгілде Барақ ер,
Көзі оттай жаныпты.
Қынаптан қылыш суырып,
Күрсін батыр қалмақты
Шекеден дәлдеп салыпты.
Қатты тиген қылыштан
Күрсін батыр талыпты.
Сол өзеннің ішінде
Күрсін атты батырдың
Басын кесіп алыпты, –*

деген үзінділер қолжазба қорындағы жыр тексімен бірдей. Тек арасына біраз тармақтар қосылған.

Сонымен, жыр туралы білдірілген пікірлер жоғарыдағыдай. Тек 1941 жылы Б. Тұрсынбаевтың өз қолтаңбасымен араб әрпінде жазып, ҚР ҒА ОҒК-ның қолжазба қорына өткізгені болмаса, жарыққа шықпауына байланысты бұрын-соңды зерттелінбеген. Кирилл әрпіне түсірілмеген, қолжазба қалпында ұзақ жылдар бойы архив мүлкі күйінде жылы жабылып қала берген.

Ал қазақ-қалмақ арасындағы шапқыншылық кезеңді бейнелейтін туындылардың келесі бірі – «Мырзаш батыр» жыры. Жырдың үш нұсқасы белгілі. Бірі – Ержан Ахметовтің «Әл-қисса Мырзаш батырдың қиссасы», екіншісі – Сағидолла Нұралиннің «Мырзаш батыр Алдиярұлы», үшіншісі – Ниязбек Қыдырмоллаұлының үш бөлімді «Мырзаш батыр» атты жыры.

Соның ішінде ақын С. Нұралин «Мырзаш батыр» жырын екі қайтара жырлаған. Алғашқы нұсқасы М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтына 1963 жылы, қайыра жырлағаны 1967 жылы тапсырылған. Бұл туралы «Мен, Нұралин Сағидолла, «Мырзаш батыр» жөніндегі өлең-әңгімені осымен екінші рет жырлап отырмын. Екінші жырлауым одан гөрі толығырақ жазылды, бірақ негізгі түйіні бір сарында» деп, ақынның өзі де ескертіп өтеді (Нұралин, 1963: 330).

Осылардың ішінде Н. Қыдырмоллаұлының «Мырзаш батыр» туындысы – жырдың ең көлемді нұсқасы. Мырзаштың өз өміріндегі үш үлкен ерлігі жырдың үш бөліміне арқау болған.

«Мырзаш батыр» жырын алғаш рет ғалым З. Сейітжанұлы зерттеп, оны Шығыс Түркістан өлкесіне де кең тараған жырлардың бірі дей отырып, тарихи-типологиялық салыстырулар жүргізді. Автор «Әр түрлі тарихи оқиғаларға байланысты жаңа эпикалық жырлар («Арқалық батыр», «Қабанбай батыр», «Мырзаш батыр» т.б.) туа бастады. Басқаша айтқанда, нақты тарихи эпос қалыптасты. Тарихи жырлар тарихилық сипатын көп жоғалтпай, дәстүрлі эпос түрінде дамыды. Ал нақты тарихи эпос – сол тарихи жырлардың даму жолындағы белгілі бір кезеңі, сатысы», – деген пікір айтады (Сейітжанұлы, 1994: 7).

Яғни, З. Сейітжанұлы «Мырзаш батыр» жырын нақты тарихи эпостың қатарына жатқызып, оның жанрлық-сюжеттік сипатына, образдар жүйесіне, поэтикалық ерекшеліктеріне талдау жасайды.

Тарихи оқиғалар мен тұлғалар жөнінде көптеген жырлардың туындағаны белгілі. Оған XVIII-XIX ғасырлардағы тарихи жырлар мен 1916 жылғы көтеріліс туралы туындылар толық дәлел. Ал сол тарихи жырлардың басым бөлігі жоңғар-қалмақ шапқыншылығын, ұлт-азаттық көтерілісті жырлайтынын еске алсақ, зерттеу нысанына алынған туындылардың бірі – «Тобағұл батыр» жырының өзіміз қарастырып отырған басқа жырларға қарағанда біраз өзгешелігі бар.

Яғни, XX ғасырдағы ірі қоғамдық-әлеуметтік өзгерістер, 1905 жылғы тұңғыш орыс революциясы, шаруалар көтерілісі, Қазан төңкерісі сияқты тарихи оқиғаларды қамтуының өзі оның тақырыптық өзгешелігін көрсетеді. Тарихтың осы бір күрделі кезеңін бейнелейтін «Тобағұл батыр» жыры да осыған дейін зерттелінбеген.

Жалпы, аталмыш жырлардың барлығының да жарық көрмей, арнайы қорларда қолжазба күйінде сақталып қалуы – оқырман қауымның бұндай туындылардан хабардар болуына кері әсерін тигізді, яғни ол жырлар көпшілікке белгісіз болып келгендіктен зерттеу нысанына да ілікпеді.

«Тобағұл батыр» жырының барлық вариацияларында 1905 жылдардағы Шұбарағаш уезі Арғанаты болысында Тобағұл бастаған кедейлердің бай-болыстарға, патша үкіметіне қарсы шыққан көтерілісі суреттеледі. Жырдың Орталық ғылыми кітапхана мен Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорларында сақталған төрт вариациясы бар.

1. «Тобағұл батырдың әңгімесі». «Онда 1905-1917 жылдар арасындағы қазақ ауылындағы саяси-әлеуметтік жағдай суреттеледі. Оқиға Семей облысы, Шұбарағаш уезі, Арғанаты болысы, Меңілбай руында болған. Кедей шаруа Тобағұл жеті атасынан бері шынжыр балақ, шұбар төс Арғанаты болысы Бейсеннің Мұхаметқалиына қарсы күрес жүргізеді. Ел арасында ереуіл күшейеді. Осы кезде Тобағұл батыр Донбаста революцияға қатысқан Степанның баласы Иванмен танысып, дос болады. Тобағұл мен Иван Мұхаметқали болыстың мойнына шылбыр салып өлтіреді. Осы үшін Тобағұлды бес адамымен тұтқынға алып, он жыл түрмеге ұстау, сегіз жыл жер аударуға үкім етеді. Тобағұл және оның жолдастары тек Қазан төңкерісінен кейін ғана босап, орыс достарының көмегімен туған ауылына қайтады. Жыр 1919 жылы Семей облысы Аякөз ауданында араб әрпімен жазылып алынған» (Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы, 1981: 182).

2. «Тобағұл батырдың әңгімесі». «Мазмұны алғашқы жазбадағыдай. 1917 жылы Тобағұл тұтқыннан босап, өз елі – Аякөзге келеді. Поэма: «Жыр басы», «Беке-Төке», «Пристав», «Абақты», «Тобағұлдың жылағаны» деген тақырыптарға бөлінген. 1940 жылдары Семей облысында ескі араб әрпімен он бір буынды қара өлең үлгісінде жазылып алынған» (Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы, 1981: 183).

3. «Тобағұл батыр». «Тобағұл батыр 1917 жылы Қазан төңкерісі келгеннен кейін Сібірде түрмеден босап, Аякөзге оралады. Онда азамат соғысының комиссары – Ғаббасұлы Сабыржанмен бірге бай-болыстарға қарсы күреседі. Аякөзде ақтардың қалдығы – Дутов, Семёнов, Анненковтың отрядтарымен бірнеше тәулік бойы соғысады. Жауға күйрете соққы

береді. Осы соғыстың аяқ шенінде Ғаббасов та, Тобағұл да ауыр жараланады. Бұл дастан «Тобағұл батырдың әңгімесі» атты поэманың жалғасы. 1956 жылы Аякөзде жазылып алынған» (Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы, 1981: 184).

4. «Тобағұл батыр». «Бұл жазба көлемді. Мазмұны: «Кіріспе», «Бәке-Төкесөзі», «Болыстың сөзі», «Приставтың сөзі», «Тобағұлдан», «Тобағұлдың сөзі», «Байғазы» деген тарауларға бөлінген. 1958 жылы Семей облысы Аякөз ауданы «Киров» колхозында жазылып алынған. Сюжеті алғашқы жазбалардағымен ұқсас» (Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы, 1981: 185).

Жырдың ары қарайғы жалғасында Тобағұл Сібірден келгеннен кейін азамат соғысына қатысады. Ақтармен болған кезекті соғыста қатты жараланады, оны әлсіреп жатқан жерінен Жүгер деген қазақ-орыс малайы тауып алып, өз үйіне апарады. Осыдан кейін ақын «Тобағұл сонда емделіп жата тұрсын, естіңдер Сабыржаннан ендігіні» деп, Сабыржан жайына ауысады. Ал Сабыржан Ғаббасов болса, ежелгі досы – Ияролланың сатқындық жасап, ұстап беруімен қолға түсіп, қайтыс болады.

Аталмыш төрт вариацияның да жырлаушысы – қазақтың белгілі ақын-жыршысы, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы – Есенсары Құнанбаев. Ол Таңсық өңірінде «көшелі жырау» ретінде «Зарқұм», «Сал – сал», «Қабанбай батыр» т.б. дастандарды, поэмаларды жатқа айтып, бір өзі қазақ сахарасында елді аузына қаратқан көшпелі театрдай адам болған екен. «Тобағұл батыр» жырының төрт нұсқасының болуы – жыршының бұл тақырыпқа қайталап соғып отырғандығын байқатады.

Шығыс Қазақстан өңіріндегі тарихи жырлар – қазақ фольклорының арналы бір саласы. Бұл туындылар жергілікті халықтың дүниеқозқарасын, сана-сезімін, таным-түсінігін және өзі өмір сүріп отырған қоғамы туралы пікірін, өлкесі, оның тарихы, мәдениеті, табиғаты, тұрмыс-салты туралы ойын танытады және оны халықтық көзқараспен бағалайды, сол арқылы қара халықтың тарихи шындықты терең түсіне алатынын көрсетеді, яғни жырлар – халықтың тарихқа берген бағасы. Бұл жырларда халықтың тарихы, өмірі жазулы, сол арқылы біз халықтың өткенін танимыз және болашағын бағамдаймыз, өйткені жырлардың басты тақырыбының өзі – халықтың тәуелсіздігі мен бақыты үшін күрес, сол себепті бұл туындылар бақытты болашақ, тәуелсіздік үшін күресе білу

керек деген идея көтереді. Жырларда халық біртұтас күш ретінде суреттеледі, оның жағымды қасиеттері саралана отырып, батырлығы, батылдығы, патриоттық және биік адамгершілік қасиеттері мадақталады. Аталмыш жырларда халықтың болашаққа ұмтылысы бейнеленеді. Және оның ұзақ жылдар бойғы шайқастар кезіндегі мықты рухы, тәуелсіздік үшін күресі, сол шайқастарда өздерінің жеңіп шығатынына және әділеттіліктің белең алатынына деген сенімі суреттеледі. Жерін жаудан азат ету ісінде батырдың жеңіске жетуіне Отанына деген ыстық сезімінің себепші болғандығы және халық бірлігі ашық жырланады. Жырларда тәуелсіздік, әділеттілік үшін күрескен халық батырларының жарқын бейнесі сомдалады, өйткені халық тәуелсіздік үшін күрестің қиындығын жете түсінеді, сол себепті оның жолында құрбан болған батырларды дәріптей суреттейді, оларды ұлы күрескер дәрежесіне дейін көтереді. Бұл жырлар халықтың рухани мәдениетінің бір саласы ретінде оған қосылған үлкен үлес. Аталмыш өңірдегі осы тарихи жырлар көркемдігінің, образдарының етене таныстығының, тілінің шұрайлылығының нәтижесінде халыққа жақын болып, ауыз әдебиетінің төрінен орын алады. Сонымен қатар, бұл жырлардың ең басты ерекшелігі – ондағы батырлар ерте замандарда емес, кейінгі кезеңдерде өмір сүрген тарихи тұлғалар. Шығыс Қазақстандағы тарихи жырлар осындай ерекше

сипаттарының нәтижесінде халықтың рухани, мәдени өмірінде маңызды орынға ие болады. Ендеше бүгінгі ұрпақ үшін ең маңызды міндет – осындай халық батырлары жөнінде жырланған туындылардың архивтерде жылдар бойы қатталып жатпай, жарыққа шығуы жолында ерінбей еңбек ету, халықтың рухани мұралармен табысуына жол ашу, сөйтіп кезінде кеткен үлкен олқылықтың орнын толтыруға ұмтылу деп білеміз. Осы ретте өңірдегі тарихи жырларды ф.ғ.д., профессор Б.Ш. Абылқасымовтың жетекшілігімен Г.Қ. Рахимбаева зерттеп, кеңестік идеология салдарынан жылдар бойы түрлі сылтаулармен баспадан жарияланбай, беймәлім қалып келген тарихи жырларды бүгінгі күн тұрғысынан саралап, жырлардың тарихи сипатын анықтап, өзге тарихи жырлармен ұқсастықтарына тоқталып, жыр сюжетіндегі дәстүрлі сарындарға талдау беріп, өңірдегі жырларды поэтикалық тұрғыдан қарастырып, яғни олардың көркемдігін (жырлардағы ажарлау, айшықтау, құбылту үлгілерінің қолданылу сипатын), образдар жүйесін, олардың жасалу тәсілдерін талдап, жыр үлгілеріне текстологиялық салыстыру жұмыстарын жүргізді. Бүгінгі таңда аталмыш тарихи жырлар ғылыми айналымға енгізіліп, кейінгі жылдары «Бабалар сөзі» атты ауыз әдебиетінің 100 томдығында жарыққа шығып, көпшілікке жол тартты. Бұның өзі қазақ халқының «рухани бренді» болып табылмақ.

Әдебиеттер

1. Ысмайлов Е. «Базар батыр» дастаны жөніндегі рецензия. – Алматы, ҚР ҒА ОҒК, 1942, № 358 бума, 5-дәптер.
2. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
3. Қазақ әдебиеті тарихы. Фольклор. 1 том. – Алматы, 1960. – 737 б.
4. Қазақ фольклорының тарихылығы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 328 б.
5. Қайсенов З. Найман шежіресі. 2-кітап. – Өскемен: Полиграфия, 2001. – 272 б.
6. Қайырбеков Т., Қалиғожин С. Көкжарлы көкжал Барақ // Дидар (Шығыс Қазақстанның облыстық газеті), 1991, 18 қаңтар.
7. Қалиғожин С. Көкжарлы көкжал Барақ // Егеменді Қазақстан, 1992, 24 ақпан.
8. Әміре Қ. Болғаны елге қорған алашқа анық // Дидар, 2002, 14 сәуір.
9. Нұралин С. Шығармалары. – Алматы, ҚР ҒА ӘӨИ, 1963, № 330 бума, 3-дәптер.
10. Сейітжанұлы З. Тарихи эпос. – Алматы: Ғылым, 1994. – 112 б.
11. Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. Тарихи жырлар. 3-том. 3 кітап. – Алматы: Ғылым, 1981. – 218 б.

References

1. Ysmaïlov E. «Bazar batyr» dastany jónindegi resenzia. – Almaty, QR ĞA OĜK, 1942, № 358 býma, 5-dápter.
2. Ádebiettaný terminderiniń sózdigi. – Almaty: Ana tili, 1996. – 240 b.
3. Qazaq ádebieti tarihy. Fólklor. 1 tom. – Almaty, 1960. – 737 b.
4. Qazaq fólklorynyń tarihulyǵy. – Almaty: Ğylym, 1993. – 328 b.
5. Qaisenov Z. Naïman shejiresi. 2-kitap. – Óskemen: Poligrafia, 2001. – 272 b.
6. Qayırbekov T., Qalıǵojın S. Kókjarly kókjal Baraq // Dıdar (Shyǵys Qazaqstannyń oblystyq gazeti), 1991, 18 qańtar.
7. Qalıǵojın S. Kókjarly kókjal Baraq // Egemendi Qazaqstan, 1992, 24 aqpan.
8. Ámire Q. Bolǵany elge qorǵan alashqa anyq // Dıdar, 2002, 14 sáyır.
9. Nuralın S. Shyǵarmalary. – Almaty, QR ĞA ÁOI, 1963, № 330 býma, 3-dápter.
10. Seıitjanuly Z. Tarihi epos. – Almaty: Ğylym, 1994. – 112 b.
11. Qazaq qoljazbalarynyń ğylymı sıpattamasy. Tarihi jyrlar. 3-tom. 3 kitap. – Almaty: Ğylym, 1981. – 218 b.

Рахимбаева Г. К.
Университет «Туран-Астана»,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: grk_15@mail.ru

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ И ПОИСКА ИСТОРИЧЕСКИХ ПЕСЕН (На основе исторических песен Восточно-Казахстанской области)

Одним из ярких художественных событий социально-бытовых, духовных, политических событий определенного периода развития казахского общества являются исторические песни. Многие годы, различные события, пережитые нашим народом, породили не только любовные песни и героические песни, но и множество исторических песен. Такие произведения посвящены подвигу героев, живших в XVIII–XIX веках, в интересах страны, особенно в те периоды, когда они исторически отличались большими размерами. В исторических поэмах речь идет об актуальных социальных, политических событиях, происходивших в реальной жизни. В этом же контексте в статье рассматриваются наиболее распространенные исторические поэмы Восточно-Казахстанского региона. В частности рассказывается о сборе, издании, ходе изучения песен «Базар батыр», «Мырзаш батыр», «Барак батыр, Абылай» и «Тобагул батыр».

Ключевые слова: исторические песни, поэмы батыров, песни «Базар батыр», «Мырзаш батыр», «Барак батыр, Абылай», «Тобагул батыр».

Rakhimbayeva G. K.
Turan-Astana University,
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: grk_15@mail.ru

THE HISTORY OF STUDYING AND COLLECTING HISTORICAL SONGS (Based on historical songs of the East Kazakhstan region)

One of the brightest artistic events of social, spiritual, political events of a certain period of development of the Kazakh society are historical songs. For many years, various events experienced by our people have generated not only love songs and heroic songs, but also many historical songs. Such works are dedicated to the feat of heroes who lived in the XVIII-XIX centuries, in the interests of the country, especially in those periods when they historically differed in large sizes. In historical poems, we are talking about actual social and political events that took place in real life. In the same context, the article examines the most common historical poems of the East Kazakhstan region. In particular, he talks about the collection, publication, and study of the songs “Bazar Batyr”, “Myrzash Batyr”, “Barak Batyr, Abylai” and “Tobagul batyr”.

Keywords: historical songs, poems of batyrs, songs “Bazar batyr”, “Myrzash batyr”, “Barak batyr, Abylai”, “Tobagul batyr”.